

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ LITERARY STUDIES
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Lütviyyə Süleyman qızı Əsgərzadə
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

HÜSEYN CAVIDİN “SOSIAL QIYAMI”

Açar sözlər: *Hüseyn Cavidin sosial qiyam, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Səyavuş”*

Key words: *Hussein Javid's social uprising, "Prophet", "Topal Teymur", "Siyavuş"*

Ключевые слова: *социальное восстание Гусейна Джавида, «Пророк», «Топал Теймур», «Сиявуш»*

Gülüstani-İrəm, əsəri ilə tarix elminin əsasını qoymuş Abasqulu Ağa Bakıxanov yazır ki, “Cəmiyyətin keçmişini öyrənən tarix elə bir danışmayan natiqdir ki, sələflərinin vəsiyyətlərini bütün təfəsilatı və tərəfləri ilə xələflərinə çatdırır, etiraz və nifaq səbəblərini, inkişaf və tənəzzül yollarını anladır. Gələcəkdə yarana bilən hadisəni keçmişin libasında insanların nəzərinə çatdırır. Bəli, keçmişdə vaxt olan bir iş gələcək üçün düşünülməlidir və elmə əsaslanan bir şey möhkəm və payidar olar... Tarix elmi isə dünyanın təcrübəsini bizə kəşif edir. Bundan daha gözəl nə ola bilər ki... [Bakıxanov, 2000, s.41].

Doğrudur, tarix bizə keçmişimizi öyrədir, ancaq cəmiyyətimizin keçmişinin öyrənilməsində ədəbiyyatın da rolunu inkar etmək olmaz. Tarixdə baş vermiş hadisələr mütləq ədəbiyyatda da öz əksini tapır. Hər hansı bir yazıçı öz dövründən əvvələ aid yazdığı əsərlərdə keçmiş, o dövrün tarixini, sadə və seçkin insanlarını, məişəti və düşüncə tərzini bədii-estetik donla bürüyərək verməyə çalışır. Bu baxımdan, ədəbiyyatın hər hansı bir növü yazılırsa yazılınsın, bu tarixi roman da ola bilər, tarixi dram da, “keçmişin, tarixin fonunda insan həyatı və cəmiyyətin analizidir. Burada tarix bəlli dərəcədə təhrif oluna bilər, müəllifin planına və təxəyyülünə uyğun yazılı bilər. Burada məqsəd tarix yazmaq deyil, o tarixdəki insanların düşüncəsini, hiss-həyəcanlarını, kimliyini tərif etməkdir” [İsaxanlı, 2000, s.41]. Bizdən əvvəl yaşamış yazıçı və şairlərin yaratdığı əsərləri onların öz zamanının xarakteristik tərəflərini dərinədən əks etdirdiyi üçün dönəmin tarixi, məişəti, mənəvi dəyərləri haqqında məlumat vermək baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, V.O. Klyuçevski “Puşkinin yazdığı hər şeyin tarixi sənəd olduğunun altını cızır və onun əsərlərini dövrünün poetik salnaməsi adlandırır. “Avropada avropasayağı paltar geymiş tatar”, rusların gözündə isə Rusyada doğulmuş fransız kimi görünən” Puşkin əsərlərində avropalı kimi doğmamış, avropalı olmadan böyümüş, lakin Avropalı olmağı bir vəzifə, borç bilən rus insanının konkret obrazını yaradır və təhlil edir (Yevgeni Onegin, Dubrovski, Troyekurov və s.) [Ключевский, 1991, s. 41]. Keçmiş Sovetlər zamanında mövzularını tarixdən, xüsusən də, Türk tarixindən aldığı üçün Hüseyn Cavid əfəndi də Azərbaycanda yaşayan, ancaq Azərbaycan üçün heç bir şey yazmayan İstanbullu kimi dəyərləndirilmişdi. Millətlər ancaq tarixlərini bilməklə milli şüura sahib olurlar, düşüncəsində olan Hüseyn Cavid əfəndi isə, fərddə və cəmiyyətdə milli tarix şüurunun yaranmasına xidmət üçün daha çox tarixə müraciət etmiş, ədəbiyyatımıza mövzularını İslam və Şərq tarixindən alan, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Səyavuş” kimi dram əsərləri qazandırmışdır. Eyni zamanda, yaşadığı dövrün tarixi hadisələrini, inanclarını, həyat tərzini, İslam və Şərq tarixinə münasibətini əsərlərində əks etdirmiş, Şərq fəthi [“Topal Teymur”], Şərq aşığı [“Şeyx Sənan”], Şərq mütəfəkkiri və Şərq şairini [“Xəyyam”] böyük sevgi bəslədiyi səhnəyə - teatra gətirmiş, “Peyğəmbər”, “Səyavuş”, “Topal Teymur”, “Xəyyam” kimi dramları ilə milli-romantik teatrın təməlini qoymuşdur.

Çarlıq Rusiyasında, ucqar bir əyalətdə dünyaya gələn Hüseyn Cavid əfəndi bir çox tarixi hadisələrə: Rus çarının yıxılması, Oktyabr inqılabı, I Dünya müharibəsi, Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin zəfəri və çöküşü, II Əbdülhəmidin taxtdan salınması, Sultan Rəşadın taxta gətirilməsi və s. şahidlik edib. Corc Bayronun yunan inqılabı haqqında yazdığı Kefaloniya gündəliyi”ndə belə bir qeyd var: “Ölülərin yuxusu pozulub - mən uyurmu yox? Tiranlar cahanı əzir - mən susarmıyım?”

Fikirdə, sənətdə, milli mübarizədə özünəməxsus təfəkkürə sahib olan, “uyumayan” və “susmayan” Cavid əfəndi, sovetlərin “ölülərin belə yuxusunu pozduğu” o qorxunc illərdə həqiqətləri demək üçün tarixə sığınmış, tarixi hadisələri, tarixi mövzuları ədəbiyyata gətirib. Əsərlərində tarixi əks etdirən Cavid əfəndi “Səyavuş”da “Şahnamə” mövzusu ilə türk tarixinin, türk cəmiyyətinin daha qədim dövrlərinə istinad etmək imkanı qazanmış, Əfrasiyab, Səyavuş mövzularına “doqunmaq”la, əslində, Alp Ər Tonga və Turan, Türk kimliyi məsələlərinə yenidən müraciət etmək, İran-Turan problemlərini açıq şəkildə araşdırmaq, Çin

imperiyaşının türklərə münasibəti haqqında söz söyləmək fürsəti əldə etmişdi. Azərbaycan ədəbiyyatında “Allahsızlığın zirvəsi” sayılan, Allahın və Peyğəmbərin yerini Stalin tutduğu ziddiyyətli və çətin bir zamanda (1930-37) Cavid əfəndi “Peyğəmbər”də Peyğəmbər”, “Topal Teymur”da Əmir Teymur, “Xəyyam”da Xəyyam, “Səyavuş”da Səyavuş obrazları yaradırdı. Şübhəsiz, bu da dönəmin mədhiyyəçilərini razı salmırdı. Onun tarixə, tarixi mövzulara müraciət etməsi əslində, “yazıçının günün həqiqətlərini söyləyə bilmək üçün tarixin qoynuna sığınması” idi. M.Ə. Rəsulzadə “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində sənətkarlarımızın hansı formalarda öz fikirlərini söyləmək imkanı tapdıqlarını [Rəsulzadə, 1991, s. 49] dilə gətirən M.Ə. Rəsulzadə, Cavid əfəndinin həyatın nəbzini tuta bilməməklə suçlayan Sovet tənqidçilərindən fərqli olaraq yazıçının tarixi və bəşəri mövzulara müraciətinin məqsədli olduğunu vurğulayaraq “Topal Teymur” pyesini türk tarixini səhnəyə gətirməklə “milliyyət duyğusunu aşılaman bir əsər” olaraq, ideyaca çağdaş olan “Peyğəmbər”, “İblis” və “Səyavuş” faciələrində “hürriyyət, türkçülük, yurdsevərlik gayəsi”nin təbliğ edildiyinin altını cızmışdır [Rəsulzadə, 1991, s. 49]. Tarixə baş vurmaş bir yandan ədibin Şərq və İslam tarixinə sevgi və bələdliyindən irəli gəlirdisə, digər tərəfdən, düşüncələrini ifadə etmək üçündür. Bu səbəbdən, hər zaman milli və bəşəri problemlərə toxunan, heç bir zaman xalq qarşısındakı sosial məsuliyyət hissini, gələcəyə olan inancını itirməyən Cavid əfəndinin sənətində tarixi və sosial mövzular daha çoxluq təşkil edir, çünki mütəfəkkir sənətkar hər şeydən öncə, həqiqətin, ədalətin, hürriyyətin peşində idi. Bunu onun bütün yaradıcılığında izləmək mümkündür. Məsələn, onun sosialist inqilabının qələbəsindən az sonra yazdığı “Topal Teymur” (1926) əsərinin yazılma tarixinə baxılırsa, bu dövr, insanların özünü proletar inqilabı sayəsində burjuva zülmündən birdəfəlik azad olduğuna inandığı bir dövr idi. Hər kəsin proletar inqilabı sayəsində zülmədən azad olduğunu düşündüyü bir zamanda Cavid əfəndinin “əski tarixi şeylərə əl atması”nın tənqidçilər tərəfindən etirazla “bəzi yazıçılar mövcud zamanın böyük sosializm quruculuğu dönəminin böyük quruluşumuzun olaylarını yazmaqdan, gedib əski tarixi şeylərə əl atırlar” [Zeynalli, 1953, s.36-39] – şəkildə qarşılanması, “Cavid bir “Şeyx Sənan” yazar, bir “Peyğəmbər” yaratmağa gayrət edər, bəlkə də şimdi bir Çingiz, yarın bir İsgəndər, ertəsi gün də bir Lenin diriltməyə can atacaqdır” [Zeynalli, 1953, s.36-39] - deyə suçlanması təbii idi. Dövrün ən aktiv tənqidçilərindən biri sayılan və Cavidin yaradıcılığını təqib edən Mustafa Quliyev də şairin müasir həyat məsələlərindən uzaq durduğunu vurğulayır, böyük sənətkarı “çağımızın ən canlı məsələlərindən yaxasını kənara çəkdiyi və “sənət sənət üçündür” nəzəriyyəsinə, estetizmə qapıldığı” üçün tənqid edirdi. Bəziləri də, “Topal Teymur”da simsiyah bir bədbinlik, xalq kütlələrinin qüvvətinə, inqilabın əmək və arzularına etimad etməmək, ümitsizlik, millətlərə hakim olanlar qarşısında acizlik görünür” – şəkildə tənqidçiyə haqq verirdi. “Topal Temur”da nə “simsiyah bir bədbinlik”, nə də xalqın qüvvəsinə inanmamaq vardı, əksinə türk tarixi və türk ismi vardı. Keçmişinə, tarixinə bağlı olan, keçmişi olmayan xalqın gələcəyinə inanmayan yazıçını düşündürən mövzulardan biri və birincisi tarix və tarixi şəxsiyyətlər məsələsi idi (İldırım Bəyazid, Əmir Teymur).

Müəllif əsəri yazarkən yalnız Teymurun və İldırım Bəyazidin kimliyini anlatmağı qarşısına məqsəd qoymamışdı, əksinə, bir-birinə üz çevirmiş, düşmən kəsilmiş iki türkün bir-birinə qarşı durması nəticəsində böyük Turanın uğradığı zərərləri böyük bir ürək ağrısı ilə anlatmışdı. Onlar (Əmir Teymur və İldırım Bəyazid) “qardaşcasına birlik olub ucu-bucağı yox məmləkətləri” idarə etmək yerinə, kimin daha güclü və qüvvətli olduğunu sübut etmək üçün döyüş meydanına atılırlar. Əlbət ki, dil və din qardaşlarını birlik içində yaşamağa qoymayan başqa amillər də vardı. Bunlardan ən əsası Osmanlı İmparatorluğunun Avropadakı zəfərlərindən narahətçilik keçirən bir çox Qərb dövlətləri və Şərqi ələ aldıqdan sonra sıranın onlara gələcəyindən qorxan dövlətlərin cəsusları idi. Bu dövlətlər hər iki Türk dövlətindən birini digərindən qorumaq üçün yardım istəyir və ya birinə qüvvətli dövlət olduğunu söyləyərək o birinə sığındığını dilə gətirir, hər iki cəbhəyə tələ qururdular. Buna İspanya kralının Teymurun dövlətinə göndərdiyi elçilərin səbəb olduqları açıq-aşkardır.

Əsas ideyası Turan birliyi olan əsərdə ədib öz fikirlərini Divanbəyinin diili ilə ifadə edir: “Fəqət bən biləkis, Yıldırım məsələsinə əsla tərəfdar olmaq istəməm. Çünki hər ikiniz Turan aləminin birər qütbüsünüz. Şu iki qütb bir-birilə çarpışarsa, ortada fəlakətli bir uçurum açılmış olur. Və bu nifaqdan istifadə edərək ətrafi saran əcnəbi devlətlər türk dünyasına saldırmağa fürsət bulur” [Cavid, 2007, s.226].

İldırım Bəyazidi və Teymurun şəxsiyyətini, özlərinə məxsus idarəçilik prinsiplərini, hətta saray ortamlarını canlı tablolarla təsvir etməyə müvəffəq olan Cavid əfəndinin fikrini eyni zamanda, yeni bəşəri əxlaqi problemlər, tarixdən dərsləmə mövzuları da məşğul etmişdir. Əsərin sonunda İldırım Bəyazidin dili ilə qardaş qanı tökülən savaşıların tam mahiyyətini anlayan ədib bu sözləri ilə bütün Turana öz mesajını verirdi: “İldırım. Düşünəcək bir şey yox. Əvət, sən qalibsən. Lakin bu zəfər Türk qövmünü deyil, yalnız fürsət gözləyən komşu dövlətləri məmnun etdi (Acı bir ah çəkdikdən sonra, çox mütəəssir və şiddətli). Ah, daha doğrusu, İslam aləmini başsız qoydu” [Cavid, 2007, s. 239]. Mütəfəkkir sənətkar eyni zamanda, qanlı

hadisələrdən təsirlənərək insanları müharibələrə sürükləyən iblislərə uymamağı, mərhəmətlə, sülh içində yaşamağı, bir-birinə qarşı xoşgörüslü, anlayışlı olmağı tövsiyə edirdi. “Topal Teymur”da ədib insanları bir tərəfdən müharibədən sülhə, parçalanmalardan bərabərliyə, qardaşlığa səsləyirdisə, bir tərəfdən də, türk Alması moskoflu Olgayla qarşılaşdıraraq çağrılmamış qonaqlara - bolşeviklərə “dəf ol” mesaj verirdi: “Bana baq, Olga, sən bizdən nə istiyorsun, artıq yetər, dəf ol. Türküstan ovalarında, Səmərqənd baxçalarında yabançılara yer yox, duyuyormusun? Ah!... Bən şu sayqısız fitnəni kəndi əllərimlə boğmaq istiyorum” [Cavid, 2007, s.311].

Ədib Dünya və Şərq romantik ədəbiyyatında “bədiyyatı, obrazlar sistemi ilə seçilən, nadir əsərlərdən” sayılan “Peyğəmbər” faciəsinin mövzusu da Şərq tarixindən alınmışdır. Əsəri yazmaq üzərində uzun sürə düşünmüş ədib “Uçurum”da filosof Əkrəm vasitəsilə dilə gətirdiyi “şah əsər” arzusunu beş il sonra yerinə yetirmiş, bolşeviklərin Azərbaycanı işğalının ikinci ilində qorxmadan, çəkinmədən böyük bir cəsarətlə əsərinə “Peyğəmbər” adını vermişdi” [Qarayev, 1980, s.131].

Cavid əfəndidən əvvəl Peyğəmbər haqqında əsərlər yazılsa da heç kim əsərinə “Peyğəmbər” adını verməmiş, heç birində tarixin xəbər verdiyi Məhəmməd, onun təbliğ etdiyi dini görüşlər əsas götürülməmişdir. Onlar yalnız İslam peyğəmbərinin surət və şəxsiyyətini öz zövqüncə təbliğ etmək istədiyi fəlsəfi fikirlərə uyğunlaşdırmağa çalışmışlar. İstər Volterin “Peyğəmbər Məhəmməd və ya fanatizm” (1740) əsərində, istərsə də, alman şairi Hötenin “Məhəmməd və Məhəmmədin mahnısı” parçalarında. Cavid əfəndinin “Peyğəmbər”i bir başqa idi. “Peyğəmbər”də qələmə alınan hadisələrin bəziləri; Məhəmmədin qırx yaşında özünü peyğəmbər kimi elan etməsi, ətrafına tərəfdarlar toplayaraq İslam dinini ala bilməsi, Məkkədən Mədinəyə hicrət etməsi, bütprəstliyi yox etmək üçün mübarizə etməsi və qılınc gücünə İslamiyyəti qəbul etdirməsi kimi bir çox məlumatlar demək olar ki, tarixdən bildiklərimizlə eynidir” [Qarayev, 1980, s.131].

Məhəmməd peyğəmbər, dövründə bir heç sayılan, vəhşi ərəb adətlərinə boyun əyən qadınlara azadlıq verən, doğulan qız uşaqlarının diri-diri basdırılmasına qarşı gələn, humanist görüşlü, bütün insanlara eyni gözlə baxan, bir əlində kitab, bir əlində dini-fəlsəfi görüşlərini tutan, qul alıb satmağın pis bir şey olmasını, yoxsulun da, qulun da, qadınların insan olduğunu söyləyən, qulla bir süfrədə yemək yeyən, elmə dəyər verən, ağıllı, şəfqətli, mərhəmətli, məzlumun və yoxsulun pənahı, qulların dostu, qızların və qadınların himayədarı olub. Fikrimizcə, uzun illər yoxsul ərəblərin zehniyyətində kök salmış qız çocuqlarının diri-diri yandırılması və ya qızmar quma basdırılması kimi vəhşi bir adətin qədəğan edilməsi, qula azadlıq, qadına müqəddəslik bəxş etməsi peyğəmbərlik idi. Akademik M.C. Cəfərin əsərdə Peyğəmbər həm olduğu kim, həm də Peyğəmbərin dili ilə təbliğ olunan köləlik, mövhumat, hüquq bərabərliyi kimi fikirlərin ədibin öz fikirləri, qənaətləri olduğunu vurğulaması o dövr üçün doğrudur, çünki o zaman “Peyğəmbər”in əsl dəyərini vermək Allahu, Peyğəmbəri rədd edən sovet cəmiyyətində İslam dininin təbliği kimi qəbul edilirdi. Çoxlarının cibində “Allahsız” kitabçası daşdığı bir dövrdə belə bir əsərin qəbul edilməməsi təbii idi. Cavid əfəndi bütün bu qədəğalara baxmayaraq “Peyğəmbər”i yazdı və əsəri yazarkən tarixi faktlara heç bir xələl gətirmədən; Peyğəmbərin yaşadığı dönmə, İslamın yaranması və yayılmasını dörd bölmə: “Bisət”, “Dəvət”, “Hicrət”, “Nüsrət” ayıraraq yazdı. Peyğəmbərin yaşam tərzini, doğruluğu və İslam dinini yaymaq üçün çəkdiyi əziyyətlər, Allahın mələk vasitəsi ilə ona bu yolda necə hərəkət edəcəyini anlatması əsərin ən gözəl bölmələrindədir. Hirra mağarasında, İslama atılan ilk addımı, Hz. Məhəmmədin mələklə danışması və peyğəmbərin qorxuyla özündən getməsi və s. kimi hadisələri özünəməxsus bir üslubda qələmə alan ədib tarixdə olduğu kimi əsəri “Bisət”dən başlayıb. “Maraqlı faktıdır ki, “bisət” Həzrəti Peyğəmbərə 40 yaşında verildiyi kimi, Cavid əfəndi də öz əsərini, “Peyğəmbər”i qırx yaşında yazıb” [Turan, 2004, s. 38]. Onun əsərində din faktorunu qələmə alması və bunları yazarkən hansı duygular içərisində sarsıldığını hiss etmək o qədər də çətin deyil. “Başdan-ayağa dərin fəlsəfi, ictimai, siyasi, əxlaqi anlamı olan faktlar, simvollar, eyhamlarla dolu” [Turan, 2004, s. 208] olan “Peyğəmbər” əsəri Cavid əfəndinin özünün taleyi kimi, faciəli və nakamdır. Səbəbi də əsərin mövzusunun İslam - Şərq, din tarixindən alınmasıdır. Sovet dönəmində tənqidçilər “Peyğəmbər” kimi bir “şah əsər”i tənqid hədəfinə çevirmiş, ədibi İslamın təbliğində günahlandırmışlar. Müsəlman bir ölkədə yaşayanlara İslamı təbliğ etmək, onlara öz Peyğəmbərini tanıtmaları, sevdirmək nə dərəcədə suç sayılmalıdırsa... Əslində “suç” “zülmətə qarq olmuş dünyada Cavid əfəndinin üzünü Hz. Məhəmmədə tutması və Sovet cahiliyyəsi dönəmində “Peyğəmbər”də Allaha dayanıb sosial qiyamına başlamasıydı” [Turan, 2004, s. 209]. Cavid əfəndinin “üzünü Məhəmmədə tutması”, bu əsəri yazmaqla İslam tarixində Cahiliyyə dövrü kimi tanınan həqiqətləri XX əsrdə Sovetlər Birliyində yaşayan müsəlman xalqların halına bənzəndərək, tarixi-ədəbi körpü qurmağa çalışması bolşevikləri qorxudurdu. Cahiliyyə dövrünün vəhşətlərindən bahs edən Peyğəmbər sanki çağdaş bir insan kimi sosial-siyasi olayları anladır, bəzi önəmli tövsiyələr verir, dil və din qardaşlarına öz dininə, milli-manəvi dəyərlərinə, tarixinə və tarixi şəxsiyyətlərinə sahib çıxması üçün səslənirdi. Eyni tendensiya ilə yaradıcılığına davam edən mütəfəkkir sənətkar ölkədə gedən “təmizləmə”lərə, siyasi proseslərə məhəl qoymadan yenə tarixə “doqunur”, “Səyavuş” kimi ölməz bir əsər yaradır. Bu zaman ədib “hadisələri miladdan öncəki 624 ilinə götürür” və “özünün ən qədim türk tarixinə istinad edən əsərini

yaratmış olur” [Turan, 2004, s. 209]. Ədib Əfrasiyab, Səyavuş mövzularına “doqunmaq”la, əslində, Alp Er Tonga və Turan, türk kimliyi məsələlərinə yenidən müraciət etmək, İran - Turan problemlərini açıq şəkildə incələmək imkanı, Türk - İran, yaxut Çin imperiyasının türklərə münasibəti haqqında söz söyləmək, ən əsası “günün həqiqətini söyləyə bilmək fürsəti əldə edir. M.Ə.Rəsulzadə “sovet cəmiyyətində yazarlarımızın öz fikirlərini hansı formalarda söyləmək imkanı tapdıqlarının sübutu kimi Cavid əfəndinin əsərlərini örnək göstərməsi, əsərdə hüriyyət üçün çarpışmağa çağıran coşqun xitabların olduğunu vurğulaması” [Rəsulzadə, 1991, s. 54] - fikrini əsərdəki kəndli üsyanına başçılıq edən Altay obrazının dilindən verilmiş: “Zülmə qarşı dikbaş və məğrur olun, Hüriyyət uğrunda çox cəsur olun! Səadət pərisi gülməz qullara, Munis olar ancaq dəmir qollara” - misralarıyla təsdiq edir. A.Turan “Səyavuş”u “Türk yaddaşının 30-cu illərdəki durgunluqdan xilas edilməsi, milli yaddaşın oyandırılması naminə Cavid əfəndinin ən böyük savaşı kimi” və “30-cu illər Azərbaycanının faciəsini və problemlərini incələyən bir əsər kimi” qiymətləndirir [Turan, 2004, s. 38]. Şairin əsərdəki bu misraları, sanki “rəzalət” adlandırdığı Sovet hökumətinə səslənmişdir:

Yetər çıldırdınız, hökumət!- deyər,

Evləri yıqдыңız, ədalət!- deyər.

Söylə, övündüyün ədalət bumu?

Hökumət dediyin rəzalət bumu? [Cavid, 2007, s.51].

“Səyavuş”dan sonra Sovet tənqidçiləri “Cavid əfəndi öz keçmişindən ayrılmaq üzrədir”, - kimi fikirlər ifadə etsə də, Cavid əfəndi keçmişə daha çox bağlanır, tarixə sədaqətlə yazıb yaradırdı: “Cavidin adı keçincə müşavirinin gözü önündə bir sıra ölümsüz tiplər, obrazlar, səhnələr gəlib keçir. Budur, cahangir fikirlərində dünyaya sığmayan Topal Teymur və İldırım Bəyazidin məğrur başları ... Həm İran, həm Turan səltənətinə nifrət bəsləyən, çilgün bir ehtirasın, saray intriqalarının qurbanı, qanlar içərisində can verən Səyavuş... Budur, peyğəmbər, Afət, Maral, Şeyda... Hamısının ardınca da ağır addımlarla qocaman filosof Xəyyam gəlir” [Nazim, 2007, s.214]. Tənqidi həmlələrini daha da artıran Sovet tənqidçiləri şairi qınaq hədəfinə çevirirdilər: “Cavidin son əsərləri – məxsus da “Səyavuş”, onun tarixi materiallar sahəsindəki son təcrübəsi olmalı idi. Lakin yox, Cavid yenə də tarixə qaçdı, indi də “Xəyyam”dan yazır” [Hüseyn 1936, s.2]. Cavid əfəndi “Xəyyam” əsəri vasitəsi ilə oxucunu Türk erasından sonrakı dövrə səyahətə götürməklə yanaşı, eyni zamanda Azərbaycan ədəbiyyatına, teatr səhnəsinə Alp Arslan, Məlikşah, Xəyyam, Nizamül-mülk, Sabbah kimi tarixi şəhsiyyətləri gətirirdi. Qorxunc, ziddiyyətli bir dövərdə, çoxları Leninə, Stalinə əsərlər yazanda Cavid əfəndi, rusa qiyam edərək Peyğəmbər, İldırım Bəyazid, Əmir Teymur, Azər, Səyavuş, Xəyyam obrazları yaradır, qorxmadan, çəkinmədən ruslara qarşı; “mən türkmən” mesajı verir, türklüyü ilə öyünürdü. Mütəfəkkir Cavidin qələmi rusdan, rus tarixindən yaza bilməzdi, çünki” mənəviyyəti türk sözü, türk qururu, türk keçmiş və türk gələcəyi ilə bağlı” olan “Cavid ismi və Cavid sənəti Türk həqiqəti, türk ideali və türk simvolundan kənarında təsəvvürə gəlməzdir” [Əliyev, 2007, s.147].

Ulu öndər M.K.Atatürk deyir: “İnsanın vəzifəsi içində yaşadığı toplumu sevməsi, onunla qürur duyması, onun yüksəlməsi və irəliləməsi üçün hər cür fədakarlığı yapmasıdır” [Öztürk, 2007, s.1]. Bu mənada, Türklüyün yaşaması üçün öz tarixi köklərinə, əcdadları tərəfindən yaradılmış milli-mənəvi dəyərlərə bağlılığı ilə gələcək nəsillər üçün nümunə olan Cavid əfəndi hər cür fədakarlığı etmiş, tarixi gənc nəsllə çatdırmaq üçün hər zaman Türkdən, Türk keçmişindən, Türklüyün əski çağlarından yazıb yaratmış, tarixi mövzulara nüraciət etmişdi. Çağımızdan dənənə boylananda görürük ki, sovet tənqidçiləri Cavid əfəndini doğru kəşf etmişdi. Cavid sənətindən bəhs etmək, onun yaradıcılığını araşdırmaq, əslində tarixə ekskursiya etməkdir. Bu tendensiyaya yalnız səhnə əsərlərində deyil, şeirlərində də sadıq qalmış Cavid əfəndi 1916-cı ildə Anadolu hərbi əməliyyatlarına yardım məqsədi ilə yazdığı “Hərb və fəlakət” şeirində Turandan, Türkün şanlı tarixindən, “Ulu şahları, kibirli xaqanları, Papaları, xəlifələri” [Cavid, 2007, s. 52-53] diz çökdürən əcdadlarının qəhrəmanlığından bəhs edir. Bir zamanlar Alp Arslanların Bağdadda xəlifələri, Malazgirdə Diogenləri, bütün Avropanı qorxudan İldırım Bəyazidların şanlı qələbələrinə şahidlik etmiş türklərin, fəlakət pəncəsindəki çarəsizliyinə, “bir pənahgah” aramasına üzülür. “Qars və Oltu ətrafında səbəbsiz olaraq alçaqcasına qətl edilərə” ithaf etdiyi “Məzlumlar üçün” şeirində və Bakıda Nargin adasında “qartalın vəhşi dirnağı” altında əzilən “məhzun könüllər”-türk əsirlərinə ithaf etdiyi “Türk əsirləri” şeiri ədəbiyyatın, bədii sözün qüdrəti ilə türklərə qarşı edilmiş qəddarlığı, “vəhşət”i “rəsm edib.” Rəsm edib ki, türklərə qarşı edilmiş bu zülm, bu dəhşət unudulmasın. Öz tarixini, keçmişini unudan xalqların ölmə məhkum olduqlarını vurğulayan, Türk xalqlarının milli kimliyini, tarixini bilməsi və öyrənməsinin gərəkliliyi dilə gətirən Cavid əfəndinin “Bir millətin tarixidir kökü, yurdu, yuvası. Tariximiz baş ucundan hərgiz əskik olmasın” [Cavid, 2007, s. 49] – misraları şairin vəsiyyəti kimidir.

Beləliklə, yazıldığı zamandan əsrlər keçməsinə baxmayaraq, Cavid əfəndinin insan talelərinin, bəşəri həyatın tarixi salnaməsi olan əsərləri bu gün də öz dəyərini qorumaqda, tarixdə yaşanmış hadisələrdən bəhs etməkdədir.

Bir zamanlar yaxın dostu Əziz Şərif yazırdı: “Hələ tarix Hüseyn Cavidə əl vurmayıb. Şairimiz bir tərəfdə oturub əsərini yazır. Tarix isə qulaq asır və gözləyir” [Məmmədli, 1982, s. 141]. Tarixin “qulaq asıb

gözləməyə o qədər də səbri çatmadı. Mövzularını tarixdən, tarixi hadisələrdən alan Cavid əfəndi həbs olundu, Sibirə sürgün edilərək məhv edildi "Tarixin Cavidə əl vurmadiğı" zaman kəsiminə sığdıraraq yazdıqları ilə Cavid əfəndi özü də tarixləşdi. Hər zaman "yaşayan" və "yazılan tarixə" döndü.

Ədəbiyyat:

1. Bakıxanov. A.A. Gülüstani-İrəm (Azərbaycan dilində). Bakı: Minarə, 2000
2. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə I c. Bakı: Elm, 2007
3. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə, III c. Bakı: Elm, 2007
4. Cavid H. Əsərləri. Beş cildə V c. Bakı: Elm, 2007
5. Cafərov M.C. Hüseyn Cavid. Bakı: Azərneşr, 1960
6. Əliyev K. Hüseyn Cavid: Həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2008, s.147 Öztürk M. Atatürkün dış türklərlə ilgili düşüncələri və çalışmaları. Kayseri Türk ocağı, sayı: 77, Mayıs, 2007, s.1
7. Əli Nazim. Bugünkü Azərbaycan Şura ədəbiyyatı haqqında bəzi qeydlər / Cavidşünaslıq (Araşdırmalar toplusu). 10 cildə, II- III c. Bakı: Elm, 2007
8. Qarayev Y, Realizm, sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980.
9. İsaخانlı H. Keçmişin fəlsəfəsi və ya tarix necə yazılır? Xəzər xəbər, say 288, sentyabr, 2010, s.3-8
10. Ключевский В.О. Исторические портреты. "Правда", Москва, 1991
11. Mehdi Hüseyn yoldaşın nitqindən, Ədəbiyyat qəzeti, 14 aprel, 1936
12. Məmmədli Q. Cavid ömrü boyu, Bakı: Yazıcı, 1982
13. Öztürk M. Atatürkün dış türklərlə ilgili düşüncələri və çalışmaları. Kayseri Türk ocağı, sayı: 77, Mayıs, 2007, s.1
14. Rəsulzadə M.Ə. Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: 1991
- Turan A, Cavid əfəndi. Bakı: Araz, 2004
15. Zeynalli H. "Peyğəmbər" haqqında mülahizələrim // Seçilmiş əsərlər. Bakı: Azərneşr, 1983. s.36-7

Hussein Javid's "social uprising"**Summary**

Nations only have national consciousness by studying their history - Hüseyn Javid, who is in his mind, has resorted more time to the formation and strengthening of the national history of the individual and society. Having witnessed many historical events such as the collapse of the Russian tsar, the October Revolution, the First World War, the victory and the fall of the Democratic Republic of Azerbaijan, the dismantling of Abdulhamid II, the bringing of Sultan Rashat to the throne, Javid Efendi embarked on the history of the terrible Soviet era and brought historical events to literature. In the second year of the occupation of the Azerbaijanis of the Divisional Azerbaijan, wrote the works of "Prophet" and "Topal Temur" from the Islamic history. The Turcani, the Turanist Javid Efendi's life lasted from his loyalty to history in Siberia, but has been promoted in the history of the people.

Гусейн Джавид "социальное восстание"**Резюме**

Нации обретают национальное самосознание, только изучая их историю - Гусейн Джавид, который, по его мнению, больше времени уделяет формированию и укреплению национальной истории личности и общества. Будучи свидетелем многих исторических событий, таких как крах российского царя, Октябрьская революция, Первая мировая война, победа и падение Азербайджанской Демократической Республики, распад Абдулхамида II и возвращение султана Рашата на престол, Джавид Эфенди приступил к истории страшной советской эпохи и привел исторические события в литературу.

Во второй год оккупации азербайджанцы дивизионного Азербайджана написали произведения «Пророка» и «Топала Темура» из истории ислама. Турчани, жизнь Туранист Джавида Эфенди, длилась от его верности истории в Сибири, но была продвинута в истории людей.

Rəyçi: prof. A.Bayramoğlu (Məmmədov)